УДК 821.161
DOI https://doi.org/10.32841/2409-1154.2020.45-1.17

Свириденко О. М.,
доктор філологічних наук,
доцент кафедри української і зарубіжної літератури та методики навчання
Університету Григорія Сковороди в Переяславі

ЕКЗИСТЕНЦІЙНА ПАРАДИГМА ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ О. СТОРОЖЕНКА

Анотація. У статті аналізується прозова спадщина О. Стороженка. Досліджуються екзистенційні мотиви в доробку митця. Доводиться, що мотиви сенсу людського буття, приреченості, смерті, відчаю, самотності, страху у прозі автора чітко вписані в систему поетики романтизму в його національному українському варіанті. Зокрема, з національним підґрунтям у доробку митця тісно пов'язана екзистенційна категорія трагізму. Мовилося про переживання трагічного через розрив із землею, яка залишалася рідною, але була вже «не своєю». Романтик зазначав, що ліквідація залишків української державності поклала початок остаточній асиміляції українства у складі інонаціонального державного утворення. Політика Російської імперії вела Україну до втрати національного «обличчя», що у свідомості пересічного українця співвідносилося з каліцтвом та кінцем світу. Екзистенційна проблема самотності також трактується О. Стороженком у романтичному ключі. На думку митця, пробудити віру у власні сили, а водночас і приспану національну свідомість покликані пророки. Звертаючись до вічної теми, романтик демонструє спробу створити образ виразно національного пророка, пророка-кобзаря чи лірника. Вдаючись до оживлення архетипу мудрого старого, О. Стороженко наповнював його змістом, що відповідав національній історичній реальності. Звідси – образ пророка-мовчальника й самітника. Варто наголосити, що людина в О. Стороженка, як і взагалі в українських романтиків, – це продукт конкретно-історичного буття, це виразник національних катаклізмів. Тож і такі її екзистенційні стани, як страх та відчай, зумовлені насамперед національною ситуацією. Герої митця є носіями такого умонастрою, як національна туга, що зумовлювалося національною неволею. Водночас рятівним, на думку романтика, є шлях до свого національного «я», до Бога, а власне, до свого серця, яке є вмістилищем Бога на землі. Від світу, у якому панує пекло, герой О. Стороженка втікає у свій внутрішній світ. Тому такий герой не відчуває фатальної відчуженості. Наголошується, що у творчості О. Стороженка тісно переплітаються екзистенційні та національні характеристики особистості – національне зумовлює екзистенційне в людині, визначає її сутність.

Ключові слова: екзистенційні мотиви, український романтизм.

Постановка проблеми. Актуальною залишається проблема перегляду і переосмислення тих тем і проблем літературознавства, які на перший погляд здаються досить вивченими, але все ж потребують доопрацювання чи абсолютно нового потрактування з позицій новітньої літературної дискусії, що й зумовило вибір теми дослідження. Постать О. Стороженка посідає вагоме місце в літературному процесі XIX ст., але тривалий час залишалася поза увагою науковців. Його творчий феномен або ж замовчувався, або ж зазнавав суттєвих кривотлумачень. Так, за О. Стороженком несправедливо закріпився ярлик «талановитого анекдотиста» (І. Франко), який «не дбав про ідейність творів» (А. Іщук), автора, який «ніколи не сягає вглиб події» (С. Єфремов) тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Легітимації О. Стороженка прислужилися наукові розвідки П. Хропка, І. Денисюка, В. Погребенника, С. Решетухи, С. Павлунік, які з'явилися вже в пострадянську добу. Утім, ці дослідження мають поодинокий характер і не вичерпують сутності творчого феномену митця. Об'єктом пропонованої статті є прозова спадщина О. Стороженка, предметом – специфіка екзистенційних мотивів у ній.

Мета статті – проаналізувати екзистенційну парадигму художньої прози Олекси Стороженка.

Виклад основного матеріалу. Варто наголосити, що екзистенційні мотиви у прозі О. Стороженка чітко вписані в систему поетики романтизму в його національному українському варіанті. Зокрема, з національним підґрунтям у доробку митця тісно пов'язана екзистенційна категорія трагізму. Мовилося про переживання трагічного через розрив із землею, яка залишалася рідною, але була вже «не своєю». У прозі романтика екзистенційний аспект втрати рідної землі як духовного підґрунтя людини проявляється в усвідомленні героями трагічності буття та відчаї. Створюючи образ Наддніпрящниии XIX ст., романтик емоційно розмежовував «своє» і «чуже»: «Наша Україна теперечки якось Московщиною дивиться – замість шинків проклята кабащина, постоялі двори на московський звичай; скрізь по дорозі тягнуться московські однокінні телеги, одна до другої попричеплювані, як фіги на личку; куди не глянь – усе пилипони з рудими бородами, у лаптях, аж нудить, на них дивлячись» [1, с. 48].

Перебування за межами рідної землі, «інше» суспільство і його цінності призводять героїв прози О. Стороженка до абсурдного сприйняття реального світу. Навіть для тих українців, які немало «терлися по Петербургах» [1, с. 86], Росія – це чужий простір, непривабливий і незрозумілий світ. Українця-січовика дивують кремлівські ворота, що «неначе церкви побудовані», а також «цар-колокол, що як улізеш у його, неначе у клуні опинишся». А цар-пушка витріщується на нього, «мов те жлукто» [1, с. 186]. Російський світ в уяві українця – абсурдний і «знижений». Звідси – «знижені» оцінні просторіччя в тексті. Ідилічною натомість є архітектурно-ландшафтна панорама Києва: «Мій Боже милий <…> Не знаєш, на що й дивиться, чи на Дніпро, чи на Київ! <…> По всій горі, та й гора неабияка, так

і виприщило церквами. <…> Печерська лавра вся в золоті, аж сяє» [1, с. 78]. Протистояння між цими двома світами витворює трагічну тональність авторського міфотворення.

Романтик зазначав, що ліквідація залишків української державності поклала початок остаточній асиміляції українства у складі інонаціонального державного утворення. Політика Російської імперії вела Україну до втрати національного «обличчя», що у свідомості пересічного українця співвідносилося з каліцтвом та кінцем світу. За спостереженнями прозаїка, особливо болючими були ті реформи, які стосувалися побутово-культурної сфери й були скеровані на викорінення всього традиційно шанованого у звичаях і обрядах. Тож герой О. Стороженка нерідко відчуває страх, зумовлений розривом зі своєю самістю.

У міфопоетичній уяві О. Стороженка українець – це чуприндир [1, с. 54, 326], тобто хоробрий, такий, як запорожець, що носить чуприну («оселедець») на голові. Утім, як стверджував митець, на початок XIX ст. українець усе більше уподібнювався до москаля: «Видно, що був уже за Харковом: і головою мота, як москаль, щоб патли не лізли йому у вічі, і випинається, і палець засовує за гаплик» [1, с. 51]. Письменник із жалем констатував, що сучасні йому українці – «оскублені горобці перед тими» [1, с. 72], тобто позбавлені і чуприни, і хоробрості.

Поряд з оселедцем портретною ознакою українця козацької України були вуса. Типовий козак – «високий, сановитий, очі, як небо, сині, прихмурені чорними бровами, вус чорний, аж вилискується: глянеш на його, то неначе очі до нього прилипають» [1, с. 138]. Власне чорні вуса й «оселедець» зовні відрізняли українця від «рудого москаля» [1, с. 188].

Вказуючи на контрастність українських і російських культурно-побутових звичаїв, О. Стороженко зазначав: «Всі запорожці голили собі голови і зоставляли тільки вище лоба одну чуприну. За сей-то звичай москалі прозвали нас хохлами, а ми москалів – кацапами, бо вони ходять з бородами. Як відростала чуприна, так що вже лізла в вічі, то закручували її за вухо; запорожці звали цю чуприну оселедцем. Бороди запорожці завжди голили, а вуси зоставляли і ніколи їх не підстригали, а, закрутивши, закладували за вуха, а деякі то й ваксою ще ялозили, щоб вони стирчали догори, неначе у того кота» [1, с. 221–222].

Романтик доводив, що національна політика царського уряду в Україні ґрунтувалась на вимозі перетворення українців на росіян. Це призводило до затирання своєнародних українських рис і прикмет, робило з українця етномаргінала, який, втрачаючи власне автентичне «я», опинявся на межі двох спільнот, на перехідному щаблі до остаточного зросійщення.

Переходячи на службу Російській імперії, українець нерідко потрапляв в абсурдні ситуації, що було свідченням його цілковитого безправ'я. Наприклад, він втрачав право на носіння вусів, які були знаковим атрибутом запорозької натури. О. Стороженко художньо фіксує той факт, що українство першої половини XIX ст. намагалося (свідомо чи позасвідомо) перейняти панівні культурно-побутові стандарти.

Так, на звістку про те, що «право ношения усов на вас не распространяется», типовий українець (герой оповідання «Вуси») спершу реагує досить спокійно: «Як не розпространяється, то й виголюсь» [1, с. 88]. Ухвалене нашвидкуруч рішення призводить до катастрофічних наслідків. «<…> Достав з шкатулки бритву, намилився, черк, вдруге <…> так мої вуси, неначе скошена трава, і впали на рушник» [1, с. 90]. А далі автор ставить героя перед дзеркалом.

Цей образ, архетиповий за своєю суттю, не є випадковим у прозі Стороженка-міфотворця. Дзеркало – культовий предмет у багатьох народів. Воно відіграє роль дверей, кордону між «цим» і «тим» світами [2, с. 162]. Дзеркало повертає людину до пракоренів. Але далеко не це відбувається з героєм оповідання. «Як глянув я на себе в дзеркало, так батечки! <…> Аж злякавсь, сам себе не пізнав, чорт зна на кого й похожий» [1, с. 90].

О. Стороженко описує такий екзистенційний стан, як страждання від уявного каліцтва, спричинене розривом із пракоренями. Дзеркало фіксує знекоріненість українця: «Як глянув же я на себе в дзеркало, так батечки! <…> Зовсім не я, а німець Адам Іванович Фрік, що в Кременчуці шльонку розбирає» [1, с. 90]. Втративши вуси, герой «спаскуднів» [1, с. 92] настільки, що боїться потрапити на очі «непорожній» дружині. Керуючись народними віруваннями, описи яких часто трапляються в оповіданнях романтика, він міркує: «Як гляне на мене та злякається, то ще (нехай він сказиться) приведе Адама Івановича Фріка» [1, с. 92].

Романтичний герой О. Стороженка гостро відчуває трагізм ситуації, у яку потрапляє. З підтексту оповідання прочитується думка про те, що Україну, як складову частину Російської імперії, очікує неприваблива перспектива – перспектива денаціоналізації. Варто наголосити, що авторська модель світотворення і світобудови інспірована первісними міфами, а насамперед міфами космогонії, есхатологічним, міфами смерті та воскресіння.

У творі звучить мотив смерті, причиною якої може стати страждання від каліцтва, тобто від втрати своєї самості. Виникає враження, що герой бачить свою останню мить: «І рот кривий, і щоки позападали, і ніс похнюпився» [1, с. 90]. «На третій день, – зізнається герой, – зовсім таки ослаб – єле дишу; груди мені заложило, живіт підвело (за три дні шматка хліба в роті не було) <…> Зовсім таки налагодився вмирати, хоч за попом посилай!» [1, с. 92]. Собаки теж передчувають покійника: «І виють, скиглять, хоч з хати тікай <…> просто кінець світу наступає <…>» [1, с. 91]. При цьому мовилося не лише про можливу фізичну смерть героя, а й про національний апокаліпсис.

Осмислюючи масштаби духовного каліцтва сучасників, О. Стороженко, вдається до використання міфологеми безголов'я. Варто зазначити, що мотив безголов'я, пов'язаний із стародавнім культом голови, – один із ключових у структурі міфосвіту прозаїка. У народній свідомості голова – вершина антропоморфної будови світу, основне місце помешкання душі, вмістилище розуму [2, с. 410]. І якщо голова – це символ розуму й духовного життя, управління і контролю [3, с. 72], то безголов'я символізує брак свідомості українства. Каліцтво героя оповідання «Вуси» полягає й у тому, що він не знає, «чи голова в нього на плечах, чи, може, кавун» [1, с. 92].

Даючи характеристику національної духовності кінця XVIII – початку XIX ст., романтик констатував, що українці Бульбашки (промовистий демінутив від гоголівського «Бульба»), добровільно віддають синів у москалі. Сини ж – безвольні, а тому не чинять опору. Авторське ставлення до зображуваного зафіксоване у гротескно-сатиричних портретах новоявлених москалів: «Какие осыканные да подтыканные, и с хвостами, а плюндры какие смешные, немецкие <…> и вареники на голову понадевали»

[4, с. 252]. «Капрал воспользовался отросшими у них волосами и в первый раз позакручивал им букли» [4, с. 261]. За міфопоетичною версією О. Стороженка, українці XIX ст. – це етномаргінали. Вони втратили свою національну ідентичність, а проте не стали своїми в чужій етнокультурній спільноті. Недаремно мати, усвідомлюючи знекоріненість синів («Вы не наши дети»), радить їм: «Ищите себе немецкого батька» [4, с. 261]. У трактуванні автора шлях українців – це шлях від своєї самості до чужої периферії, до національного апокаліпсису.

Даючи характеристику духовності руїнної України й демонструючи типово романтичну увагу до внутрішнього життя особистості, О. Стороженко констатував, що українська людина гостро відчуває трагізм реальної історичної ситуації й екстраполює цей трагізм на особисту долю й переживання. У прозі О. Стороженка, який синтезував есхатологічний й історіософський дискурси, читаємо: «Чим ближче підпливали до Старої Січі, тим важче налягали смутні думки; здавалося, неначе близився до покійника, колись милого тобі чоловіка. Жалем ниє серце, а душу обдає сумом, страхом; між ним і тобою махає косою смерть <…> Важко було дивитися на цю вікову руїну» [1, с. 207–208]. Отже, у творчості О. Стороженка тісно переплітаються екзистенційні та національні характеристики особистості – національне обумовлює екзистенційне в людині, визначає її сутність (екзистенцію).

Функціонально активною в художньому світі О. Стороженка є міфологема мандрів. За тлумаченням романтика, зі зруйнуванням Січі, з утратою власної державності «викорінені» українці втратили своє визначене й гарантоване місце у світі, отже, були приречені на мандри по рідній, але вже не своїй землі. І тривати муть ці мандри, аж допоки не дасть про себе знати властиво українська сила відроджуватися, яка спричинить відбудову української державності, що стане запорукою повноправного існування нації у світовій спільноті.

Екзистенційна проблема самотності також трактується О. Стороженком у романтичному ключі. На думку митця, пробудити прадідівську віру у власні сили, а водночас і приспану національну свідомість покликані пророки. Звертаючись до вічної теми, романтик демонструє спробу створити образ виразно національного пророка, пророка-кобзаря чи лірника. Вдаючись до оживлення архетипу мудрого старого, О. Стороженко наповнював його змістом, що відповідав національній історичній реальності. Звідси – образ пророка-мовчальника й самітника, який ховається під маскою дурня (оповідання «Кіндрат Бубненко-Швидкий»). Удень такий пророк – не більше, ніж блазень, бо не відчуває попиту на свої духовні сили. Вночі він проявляє свою божественну сутність – «мізкує на могилі». Тут його серце «бачить Божі дива, душа чує Його мову». Старому «весело, <…> легенько серед темної ночі в степу одному мізкувать на могилі» [1, с. 123].

У прозі О. Стороженка не знайдемо описів такого екзистенційного стану, як страждання від самотності. Автор змальовує старих пророків-самітників особистостями, які бачать більше, ніж інші, оскільки переживають справжнє існування, сягаючи думками самого Бога. Для них втеча від світу – необхідна умова екзистенції. Ці столітні (дідизні) старці, які були носіями не лише народної історичної пам'яті, національної ідеї, але й релігійної ментальності, перебирають на себе функції духовних пастирів. Взірець такого духовного пастиря – столітній Дорош з «Оповідань Грицька Клюшника»: «<…> Народ приходив до Дороша, неначе до церкви <…>; от він і читав їм євангелію, апостола і псалтир. Люди кажуть: «На самоті чоловік живе з Богом», то хоч і не в церкві слухаєш те слово Боже, а все ж таки полата воно тобі душу, особливо почувши його з уст чесної перед Господом людини» [1, с. 102].

Варто наголосити, що людина в О. Стороженка, як і взагалі в українських романтиків, – це продукт конкретно-історичного буття, це виразник національних катаклізмів. Тож і такі її екзистенційні стани, як страх та відчай, зумовлені насамперед національною ситуацією. Герої митця є носіями такого умонастрою, як національна туга, що зумовлювалося національною неволею і втратою всіх попередніх надбань у сфері української державності. Рятівним (як для нації взагалі, так і для окремо взятої особистості зокрема), на думку романтика, є шлях до свого національного «я», до Бога, а власне, до свого серця, яке є вмістилищем Бога на землі. Від світу, у якому панує пекло, герой О. Стороженка втікає у свій внутрішній світ. Тому такий герой не відчуває фатальної відчуженості.

Висновки. Екзистенційні мотиви сенсу людського буття, приреченості, смерті, відчаю, самотності, страху у прозі О. Стороженка чітко вписані в систему поетики романтизму в його національному українському варіанті. У творчості митця тісно переплітаються екзистенційні та національні характеристики особистості – національне зумовлює екзистенційне в людині, визначає її сутність.

Література:

1. Стороженко О. Закоханий чорт. Історико-фантастичні повісті та оповідання. Київ : Дніпро, 2001. 336 с.
2. 100 найвідоміших образів української міфології / В. Завадська та ін. Київ : Основи, 2002. 448 с.
3. Словник символів культури України / В. Коцур та ін. Київ : Міленіум, 2005. 352 с.
4. Стороженко О. Твори : у 2-х т. Київ : Держлітвидав, 1957. Т. 2. 370 с.

Svyrydenko O. Existential Paradigm of O. Storozhenko's fiction

Summary. The article analyzes the prose legacy of O. Storozhenko. The existential motifs in the writer's works are studied. It is proved that the motifs of the sense of human existence, fatality, death, despair, loneliness, fear in the author's prose are inserted into the system of the poetics of Romanticism in its national Ukrainian version. In particular, the existential category of tragedy is closely connected with the national basis of the artist's work. There was talk of experiencing the tragic because of the break with the land, which remained native, but was no longer "their own". The romantic noted that the liquidation of the remnants of Ukrainian statehood marked the beginning of the final assimilation of Ukrainians as part of a non-national state entity. The policy of the Russian Empire led Ukraine to the loss of its national "face", which in the minds of the average Ukrainian was correlated with the mutilation and the end of the world. The existential problem of loneliness is also interpreted by O. Storozhenko in a romantic way. According to the artist, the prophets are called to awaken faith in their own strength, and at the same time the dormant national consciousness. Turning to the eternal theme, the romantic demonstrates an attempt to create the image of a clearly national prophet, prophet-kobzar or lyre player. Using the revival of the archetype of the wise old man, O. Storozhenko filled it with content that corresponded to the national historical reality. Hence the image of the silent prophet and hermit. It should

be emphasized that the man in O. Storozhenko, as well as in general in the Ukrainian romantics, is a product of concrete-historical existence, it is an expression of national cataclysms. Therefore, such its existential states as fear and despair are conditioned primarily by the national situation. The heroes of the artist are the bearers of such a mindset as national longing, which was caused by national slavery. Thus saving, according to the romantic, is the way to his national "I", to God, and in fact, to his heart, which is the container of God on earth. From the world in which hell reigns, the hero O. Storozhenko escapes into his inner world. Therefore, such a hero does not feel fatal alienation. It is accented that the existential and national characteristics of personality are interlaced in the works of O. Storozhenko: national characteristics conditions the existential ones in the human, determining its essence.

Key words: existential motifs, Ukrainian romanticism.